

Թողլով, որ իր հասած կոխներու փոշուով ծածկուեցան: Հիւսիսափայլը միայն մնաց Նազարեանցի տնուան իրբու պտակ. անով որորեց շատերուն յոյսը, անով իր տաքուկ ու օգնելու կարօտով բարեխող սիրտը յայտնի բրաւ, անով հանեց կրկին բանակներ, մին բարեկամ, միւսը թշնամի. առաջինս ներք գոլովութեանց խունկերով պատեցին իր յիշատակը, երկրորդը՝ իրեն հարուածներուն տակ աւելի զօրացան զինքը ատելու: Հիւսիսափայլ՝ ոռոսահայոց լեզուին բեւեռային աստղն եղաւ. և Նազարեանց՝ հաւատարիմ իր անկեղծ համարձակութեան. թշնամի՝ նախապաշարմանց, քարոզեց թէ կարելի է մէկ ազգ ըլլալ թէպէտ կրօնքով բաժնուած. թէ կարեւոր է ընկերութիւններ կազմել, Կղաստիարակել, թէ պէտք է տգէտ եկեղեցականաց աղգեցութենէ ազատ մնալ յառաջադիմելու համար:

Հ. ԶԲԱՔԵԱՆ

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈՒ

Սկստեմք 7. — Ժամը ութուկէսը անցած սկսանք Արփա գետին բնթացքին հետեիլ՝ Թողլով կապտազոյն հոսանքները և կանաչագեղ մարգագետինները: Յանկարծ շրջապատեցին զմեզ բլրաձեւ գագաթներ որ Շիրիշփէ գիւղերուն ամփիթատրոնաձեւ սահմանը կը գծեն, և որոնց մէջէն գետը կը հոսի քարտուտ հովտի մը մէջ, դաշտին ճամբէն սակաւիկ մի հեռու դէպ արեւմուտք: Տասնութիւնը քանի մը վայրկեան անցնելով հասանք դուրս ցցուած սարաւանդի մը, զոր կարեցինք՝ ցած բլուրներուն աստիճանաւոր կողերէն վեր ելլելով: Վերջապէս տասնութ մէկուկէս էր երբոր հովիտներն բացուեցան, և մեր առջեւ պարզուեցաւ Աղքքանդրապօլի դաշտին տեսարանը:

Ընդարձակ դաշտավայր մը կը ձգուի մեր առջեւ, ջրաման հարթ հաւասար մակերեսութիւնով, որուն վրայ հողը ամէն կողմը

կը շրջի: Մի միակ ընդ մը, որ հսկայաձեւ հողաբլուրայ կերպարանք ունի, դաշտավայրին հարաւային ծայրը բարձրացած է երկայն հորիզոնական գծով մը: Եւ այս դաշտին տեսարանին մէջ կը տիրէ այդ լեռնագոթին պատկերը, որ արեւելեան հիւսիսէն կը տաւրածուի դէպ արեւմտեան հարաւ: Հրաբխային լեռանս կերպրոնական և բարձրագոյն կէտերն՝ նոյն զանգուածին արեւելեան մասին վրայ են, և այս կէտերը կը ցուցնեն հրաբխային բաժակին արտաքին ճեղքուած կողման պատառուած շրջագիծն (profile), մշտնջենաւոր ձիւնով կը շողան նոյն կէտերն: Այս լեռան հիւսիսային համեմատութիւններուն գաղափար մը կընայ առնուիլ՝ անոր դէպ ի լայնութիւն տարածութեան անհիմքի չափէն: Դէպ արեւելք՝ սահմանադիւրի ընդ նաշղթաներն արգիլիք են հրաբխային հոսանքները, որոնք դէպ արեւմուտք Արփային հովտին մէջ վազիք են՝ հրաբխին զլիսաւոր կամ երկրորդական կէտերէն: Այս հովտին, որ Անոյ շրջակայքն է, և հրաբխին ու սահմանադիւրի շղթային միաժողով կողերուն մէջէն անցնող ճամբուն մէջ եղած հեռաւորութիւնն 40 մղոնէ աւելի է: Այս ընդարձակութեան մէջ դաշտավայրէն անդին խոշոր հսկայն բարձրացեք է, որուն գլուխն ու մարմինը սահմանադիւրի լեռնաշղթային շրջանակին գիծաց կը հանգչին, իսկ ոտքը տարածուած է դէպ ի պատմական գետին եզերքը:

Ճանապարհորդին համար ճոխ վարձք մ'է այս տեսարանն. կանգ առինք զարմանալու և այդ տեսարանը լաւ ըմբռնելու համար: Դժուարաւ կը հաւատայինք որ այդ ձիւնապատ գագաթներն 30 մղոնէն աւելի հեռու էին, սակայն քարտէսի վրայ ակնարկ մը համոզեց զմեզ թէ այդ այդպէս է: Դաշտավայրին երեսին բարձրութիւնը գրեթէ 5000 ոտք է, իսկ վերոյիշեալ գագաթներն 13,000 ոտք բարձր են: Մեր և լեռան ստորոտին մէջ՝ տեսարանը խափանող բնութան մը չի կար, և որ անընդհատ գծով կը ձգուէր հողոյ և քարի մութ ընդարձակութիւններուն մէջէն, որոնք այլած մարդի մէջ կաւաքարի գոյնով ներկուած են. կայ անոնց

վրայ հազիւ քիչ մը խոզան, — բնաւ ծառ չկայ և կանաչութիւն և ոչ մէկ տեսակ: Դէպ արեւելք գաշտին սահմանն է շրջանակ լեռնաշղթաներն, որոնց եղբորը հասեր էինք. ընդարձակ կոր գիծ մ'է անոր նկարագիրն, գոգաւոր դէպ ի դաշտն, և թուի թէ հրաբոխային զանգուածը կտրելէն առաջ հարաւային ուղղութիւն մը կ'անուէ: Այս լեռնաշղթաներուն կանաչագորգ չեն, ինչպէս էին հրաբոխային գագաթներուն գալարագեղ կողերն. — աւելի բլրաձեւ կտրուած են: Հիւսիս—արեւմուտքէն կ'իջնին խաղտիլի ուռաբաւանդներն, որոնց ստորոտը գէպ ի գաշտավայրն հակած է: Արեւմտակողմը՝ անաւորելի է՝ տափարակ կամ ելեւէջներով գետնին միջամած հեռադուրսին աշտով սահման մը որոշել: Սպիտակափայլ գագաթներուն սակաւիկ մի աշակողմը՝ գէպ հարաւ՝ ուշադուրսէն կը գրաւէ գաշտավայրի երեսին վրայ մթնազոյն խորաբարակ մը բարակ գիծն. — այս է Աղեքսանդրապոլ. — Ալակէօզ լեռան առջեւ ինկած քաղաքին զիրքին առաջին բաւարարն է այս: Արաքսը թմոց անցանք տափարակի մէջէն՝ և ժամը մէկին քառորդ ձեացած հասանք քաղաքը: Աղեքսանդրապոլի քաղաքն ու վիճակն՝ էրեւանու կառավարութեան մտաւարարաւ կան բաժնին մէջ են: Սակայն անոր երկրէն ու մայրաքաղաքէն զերեւել կը բաժնէ ընդարձակ բնական պատուար մը: Ալակէօզ լեռան զանգուածն, որ մէջտեղը գութացուած հսկայաձեւ վահանի մը կը նմանի, Արաքսի գաշտին հետ հաղորդակցութիւնը կը կտրէ: Հարկ է այդ զանգուածին չորս կողմը դառնալ. կարելի չէ կտրել անցիլ: Ախարազարական տեսակետով Աղեքսանդրապոլի գաւառը աւելի բնական կերպով կը միանայ կարսի գաւառին հետ. սակայն եթէ անոր կարեւորութիւնը չափենք իրեն զլուսուոր քաղաքին բազմամարդութենէն, արժանի է առաջնակարգ ըլլալու այն կառա-

վարութեան մէջ՝ որուն մասն կը կազմէ Երեւանու հետ համեմատելով քաղաքիս բնակիչներուն թիւը կրկին է, եթէ ներելի է վստահիլ կառավարին ինձի տուած ցուցակին, զոր զխաւորը տեղւոյն հաստատեցին — այսինքն, գրեթէ 30,000 հոգի՝:

Քաղաքիս շատ նոր և գրեթէ բոլորովին հայաբնակ ըլլալը՝ անոր յոյժ կտրելու հանգամանքներն են: Խննետաւաններով գարուն սկիզբը՝ քաղաքիս հիմա գրաւած տեղւոյն վրայ մաս մը բնակութիւն չկար, մաս մ'ալ կիւմրի կոչուած աննշան գիւղն էր: Իսկ իրեն վիճակն՝ մաս մ'էր Շօրեկէլ գաւառին, որ Վրաստանի էր, ասոր 1801ին Ռուսիոյ հետ միանալու ատեն: Խաղախներն՝ երկրին այս կարեւոր կէտին վրայ յարձրկելով՝ կ'երեւի թէ կիւմրիի մօտերը բանակ գրեւ են. այս տեղը՝ առաջ Տանկաստանի կողմի սահմանագլխին կայանի վրայ բաց և արձակ էր, բայց 1817ին, անգղիացի ուղեւորի մը՝ այցելութեան ատեն, ռուս զինուորներու մեծ խումար մը արդէն իսկ տիրել բռնեց զայն: 1828ի գարնան ռուս-թուրք պատերազմին ատեն, այս՝ մասամբ մը ամրացած դիրքը իրեւ յառաջապահ բերդ մը ծառայեց Ռուսներուն: Ռուս զինուորական վարչութիւնն իրեն ամենամեծ ուժը հաստատեց կիւմրիի պաշտպանողական կամ յառաջապահ դիրքին վրայ: Ռուսական կալուածներուն վրայ թէպէտ և այս տեղ արձակ համարակ կրնար թշնամին յարձակիլ, բայց միւս կողմանէ ալ՝ կիւմրիի մէջին ամենամեծ միջոց կար յարձակողական դիրք առնելու, այնպէս որ Ռուսներն այս կողմէն՝ բաժնեցին Լըզրումէն՝ և արեւմտեան գաւառներէն՝ Ախլցխան և Հիւսիսային գաւառները: Փասկելիչ զօրապետը առաւ Երեւանը և Թիւրքմանչայի (1828, փետրուար) հաշտութեամբ վերջացուց Պարսիկ հետ պատերազմը, և յետոյ կարսի և Լըզրումի տիրեց. և Աղբիւնուպոլսոյ պաշտպանութեամբ (1829)

1. Պաշտպանական վիճակացոյցն, որ 1886ի մարդահամարին վրայ ինքուած է, Աղեքսանդրապոլի մէջ կը լինէ 24,230 հոգի, որոնց 22,920 Հայ են, — և ա-

ստիցն երկու հարիւր միայն Հայ — կաթողիկէ:

2. Kor Porter, Travels in Georgia, Persia, Armenia, etc. London, 1821. vol. I. p. 168.

Ռուսիոյ մնացին հաստատապէս Ախլցխա եւ հիւսիսային գաւառներն... Կիւմրի՝ թէպէտ կամաց կամաց, բայց յարատեւաբար առաջ- նակարգ միջնաբերդ եղաւ, շինութեան փայ- սներն կու գային Սոդանլը Տաղի անտառ- ներէն: 1836ին, Նիկողայոս Ա կայսրն ան- ձամբ այցելից հոռ, և զնոնց դեռեւս սկըզ- բնական վիճակի մէջ եղած գործերը՝ Տե- դացիք՝ իրենց քաղաքին յաջողութեան սկիզ- բը կը դնեն կայսերական այցելութենէս, որով յանկարծ ընդարձակեցաւ քաղաքս և Կիւմրիի գիւղն փոխուեցաւ եղաւ Ալեքսան- դրապօլ քաղաք: Քանի որ Ռուսն տիրեց Կարսի, Արփայ միջնաբերդն յիշ մը կորսն- ցուց իրեն կարեւորութիւնը, բայեւ հանդերձ զեռ հոն պահապան զինուորներու մեծ խումբ մը կայ, և այս բերդին ամրութեան պժը մեծապէս նկատի պիտի առնուի պատերազ- մի ժամանակ:

Նախ և առաջ երեւակայէ՝ ծանծաղ գետ մը՝ որ դէպ հարաւ կը վազէ ընդարձակ, թեթեւ կերպով մը տաշտածեւ դաշտավայրի մէջէն: Չարսկոյմեան կամ արեւելեան թուրքին վրայ՝ բողբոլին տափարակ դաշ- տէ մը անդին աննշան գազաթ մը կը բար- ձրանայ՝ գետին կոշտ զուգահեռական կեր- պով: Այս բարձրութիւնը՝ քաղաքին հիւսի- սային կողմը կը պատէ, և զայն՝ վերոյիշեալ գետէն կը պատասպարէ, իսկ դէպ հարաւ՝ դաշտավայրին մէջ երթալով կ'աներեւութա- նայ: Այս փոքր գազաթին հիւսիս-արեւմտեան անկեան վրայ է ընդարձակ միջնաբերդն, որուն մէջ են միջերանցներ և զինուորա- նոցաներ: Հողապատնէշներով և աղիւսէ կամ քարէ միաձոյլ զանգուածներով մեծապէս ամրացած է միջնաբերդս: Ալեքսանդրապօլն ամրոցներուն գլխաւորն կամ գոնէ ամենէն նշանաւորն է այն: — Սակայն բացարձա- կապէս այդպիսի միայն չէ ալ մամրոցներուն բնութենէն ընդունած առաւելութիւնն:

Էս յերաւի, հորիզոնական գազաթին ան- գին, այսինքն, դէպ արեւելք կը բարձրա- նայ գրեթէ անոր հաւասար երկրորդ գազաթ մ'ալ ուրիս ուղղութեամբ, հեղեղառէ մ'ան, զին՝ որուն մէջէն առաւել մը կ'անցնի, և որ միջնաբերդէն դէպ հարաւ հեռանալով

կ'ընդարձակի՝ — Դիմացը կ'երեւան Հայոց առանձին գերեզմանատան վերաբերեալ շէ- րիմներ: Այս կէտէն դէպ ի ներքսագոյն գա- զաթը հեղեղառէն անդին եղած հեռաւորու- թիւնը՝ գրեթէ հինգ հարիւր կանգուն կրնայ համարուիլ, իսկ մեր հեռաւորութիւնը գա- տակէն անդին գրեթէ միդնի մը երեք մասն է: Հովիտը նեղնալով դէպ ի միջնաբերդն, կը սկսի զարդարուիլ փոքր ցանկապատի մը ծառերով, ուր կը դիմեն քաղաքացիք՝ ա- մառուան շրջցուցիչ լոյսէն փախչելով վայ- ընու խոր սառեւիկի և կարկաշտասահ ջրերու հակապատկերը: Անծառ ընդարձակութեան մէջ այս տեղս կանաչապարզ տաքոթիլ կտոր մ'է: Դեպ հարաւ, նոյն գազաթի վրայ կը տեսնուին վերջին ուռս—թուրք պատերազմի մէջ մեծնող մարդկանց և սպաննու շիրիմ- ներն, որոնք Լօռնա Միլիթֆի յուշարձանին շուրջը խմբուած են. բայց կարծեմ թէ այս հայտնաբերուց մեծ գորապետն թաղուած է ի Տփղիս:

Իմ նկարագրել ջանացածիս համեմատ, ա- րեւմուտքէն պաշտպանուած է Ալեքսանդրա- պօլ նախ՝ գետով, և ապա՝ երկու երկաթն գա- զաթներով, որոնց մէջանդի հովիտը կրնայ հսկայական խրամի մը նմանիլ: Չեմ գիտեր թէ արդեօք ներքսագոյն գազաթն ալ ամրոց- ներով զօրացած է. բայց նա եւս ամրութեան սքանչելի երկրորդ գիծ մը կ'ըլլայ: Այս կողման զարմանալի նկարագիր մ'ալ այս է՝ որ երկրին բարձրագագած կազմութիւնը զեռ կը շարունակուի. կան ասակաւին երեք փոքրագոյն և կոշտ զուգահեռական բլուր- ներ՝ որոնք ծածկուած են քաղաքին անե- րով: Էս այս պատահաւ՝ քաղաքին ճամ- բաները վեր վար են, և անախորժ է շրջա- գայիւրը: Աւելի կ'ուզեմ ըսել թէ այս տեղս՝ դէպ արեւելք և հարաւ՝ իբրեւ ամրոց՝ տկար է, վասն զի գետէն անդին երկիրը կը բար- ձրանայ աջակողմեան թուրքին վեր, գրեթէ արտաքին գազաթին հաւասար բարձրու- թեամբ, որով հարաւ—արեւելեան կողմէն ամբակոծուելու յարմար կ'ըլլայ տեղս:

1. Լեւոյ այս կէտէն հանք է Ալեքսանդրապօլի լու- տանկարը:

Ենթադրելու չէ որ տեղագրութեան այս յատկանիշներն զուրպ ցատկած են դաշտա- նկարին վրայ: Վասն զի դաշտավայրին ծա- քերուն մէջ կորսուած են, և իրենց շրջա- կայքը ծածկեր են զանոնք: Որ կողմը կ'ու- ղես' նայէ', ունիս չորս կողմից ծովամասն ընդարձակ երկիր՝ զոր կը սահմանափակեն անհուն միջնոցներուն ծայրը լեռնային շա- քեր: Դէպ արեւելք Վրաստանի կողմն է լեռնաշղթային ատամնաձեւ գիծը, որ հա- րաւային արեւելքէն կը հակի դէպ ուղղակի հարաւ՝ մօտենալով Ալակէօզ լեռան հետ հատման կէտին: Մեծ հրաբուխը՝ այս կէ- տէն անդին շրջանակ մը կը կազմէ, որ ա- րեւելք-արեւմտեան գծի մը քիչ մը դէպ հարաւային կողմը կը խոնարհի. — և Աղեք- սանդղապոյի տեսնելու անուարկայ է այս, դէպ ի երկինք բարձրացած, սա- կայն այն գահավիթական գագաթներուն զան- գուածին երկու կողերուն վրայ ալ կիսադէմ (profile) հագնւ նշմարելի բարձրութեամբ աստիճան մը կայ: Այս զանգուածին շա- քին հետեւելով կը տեսնես՝ որ նա դէպ արեւմտակողման անորոշ միջնոցներ կը դի- մէ, և ճեղքուած կորնթարդներն՝ հոն բլու- ներ կը ձեւացնեն: Դաշտավայրին ամե- նամեծ ընդարձակութիւնը, որչափ որ աչ- քով կ'երեւայ, կրնայ չափուիլ այն լեռնա- շղթային հովտէն, որ դէպ հարաւ-արեւմուտք՝ լեռան հետաւոր զանգուածին առջեւ կը կտրէ Ալակէօզը: Այս անորոշ սահմանը հաւա- նօրէն կը վերաբերի Արաքսի և Կարսի մէջ- տեղ տարածուած տափարակին վրայի գա- գաթներէն միոյն: Ասոր և հրաբուխի եղբը- ներուն մէջտեղ երկայնաձիգ լայն փոս մը կայ, ոսկիից կ'անցնի Արփայ չայ: Արեւմտեան և հիւսիս-արեւմտեան մատախալապատ տե- սարաններն՝ մեր կենալուն միջոց՝ չեն ցու- ցնէր այս գծերուն մէջ եղած հարթ մա- կերեւոյթին եղբըները կամ սահմանները: Տեսնեք հիմա թէ Հայերն ի՞նչ բերք են իրենց քաղաքին համար. բոլոր հասարա- կաց և առանձնական շէնքերն իրենց գոր- ծերն են: Այս յայտնի է՝ որ շինութեան սէրը, որուն մէջ նշանաւոր եղած են իրենց պապերն, ժառանգիր են, և այլ հիանալի

որմնագրութեան ճարտարութիւնը, որ անոնց հին յուշարձաններուն մէջ կը զարմացրէ զմիզ, զեռ եւս չէ մարած: Միւս կողմանէ ալ, զարդանկարի (decorative) արուեստ- ներուն մէջ նոր ազգերու տոնաշարութիւնը լրացնելու Հայերն ալ կը մասնակցին: Ի- րենց եկեղեցիներն փառաւոր կ'երեւան և միանգամայն հասարակ են և անշուք թէ՛ նկարի և թէ՛ զարդերու մասին: Նոր ոճով ճարտարապետութեանս յատկանիշներն են, ընդարձակ խոշորութիւն և տեսակ մը հաս- տատութիւն քան թէ համեմատութեան վայել- չութիւն և շէնքին մանրամասնութիւններուն մէջ փոքրեւի խնամք մը: Ս. Երբորդութեան նուիրուած մայր եկեղեցին՝ ընդարձակ շէնք մ'է, որուն մէջ հին տիպարներու նկարա- գիրներն խառնուած ըլլալով՝ զարմնքդ կու գայ անոր վրայ: Դժուարին է ամբողջ թէ՛ ինչպէս այսպիսի գործ մը և այսպիսի հա- մեմատութիւն ըրեր է ժողովուրդ մը՝ որ իրենց անմիջապէս մերձաւոր Մարմաշէն վանքին մէջ՝ իրենց նախնեաց արուեստին օրինակը ունին: Կը փափաքիմ միայն ըսել՝ որ մայր եկեղեցւոյն հիմը դրուած է սեւ հրաբուխային քարով, իսկ վերին մասը՝ շի- նուած է կարմրագոյն նոյն նիւթով: Տեղե- կացայ որ ասոր շինութիւնը 1859ին սկսեւ, 1874ին լինցեւ է:

Լուսաւորչական Հայերն՝ բաց այս տա- ճարէն ունին երեք հատ եկեղեցիներ, որոնց ամենէն նշանաւորն՝ մոխրագոյն քարէ ընդ- արձակ շէնք մ'է, որ յետոյ Ս. Աստուա- ծածիկ կոչուեւ է, կաթողիկոսի Հայոց եկե-ղեցին պարզ, բայց խոշոր է Յունաց՝ Սուրբ Գեորգ մատուռն, Լրբորմէ գաղթած Յոյնե- րուն հետ յարաբերութիւն ունենալուն հա- մար շահագրգիռ է քիչ մը. այս Յոյներն, Աղեքսանդրապոլի Հայ բնակիչներուն նախ- նեաց նման, փասեկեւիչ բանակին հետեւե- ցան՝ Տաճկական հողէն ելլելով: Մատրանս մէջ՝ Ս. Գեորգայ և վիշապին յոյժ նշանա-ւոր նկար մը կայ, և կ'ըսուի թէ 1327ի թուականը կը կրէ: Բայց անոր պատկեր- ներուն վրայ, հիմակուան երեւցածին հա- մեմատ, նոր նորոգութիւն մ'եղած է:

Այս ծաղկած քաղաքն յետամնաց է կրը-

թական մասին. որովհետև Հայոց վարժա-
րաններուն մէջ միայն տարրական ընթացք
կ'ըլլայ, և ասոնք երկրորդ կարգի դպրոց-
ներուն աստիճանը ունին, և երեք Հատ են,
ուր կը յաճախեն եօթնարեւր տղաք, բայց
ի երկու Հաստատութիւններէն որոնց մէջ
կը կրթութիւն հինգհարիւր աղջիկներ: Ուս-
սական դպրոցն ալ կը յաճախեն աւելի քան
140 պատանիներ, մեծ մասամբ Հայազգիք:
Քնակիչներն կարգէ դարս կը փափաքէին
ռուսական գիմնազիոն կամ բարձր վարժա-
րան մ'ունենալ, ինչ որ շնորհուած է քան
գրեթէ նուազագոյն համազգիյններուն Երեսա-
նու մէջ: Քաղաքացիք իրենց անյաջողու-
թիւնը, և Աւելցիայի մեծագոյն առաւելու-
թիւններուն պատճառը կը համարին՝ Ախլը-
ցիային՝ Տիգրիսու կառավարութեան, իսկ Է-
րննց՝ Երեսանու վերաբերելը:

Մարմաշէն մերձաւոր մենաստանին ալ
մեր ըրած այցելութեան վրայ Հարկ է տեղե-
կութիւն մը տամ: — Հայոց միջին դարու թա-
գաւորներուն ժամանակին յուշարձան մ'է
այն, և Անիի շէնքերուն ճարտարապետու-
թիւնը ունի: Աղբաւանդապօլէն գրեթէ Հինգ
մոլոն հեռու գէպ հիւսիս, շինուած է վանքս,
Արփա չային ժայռու թուփերուն վրայ:
Դաշտաւայրին վրայ ելլելով դիտեցինք՝ որ
սերմնացանութիւն չէր սկսած, և քարանձան
հողի վրայ խոզանը պեռ կեցեր էր: Չկար
ոչ ցանկապատ և ոչ ծառ մը՝ որ գետին
ընդարձակութեան վրայ փոփոխութիւն մը
բերէր: Ապրիլի մէջ կը ցաննէ, (Մայիսի և
Յունիսի մէջ կ'անձրեւէ, իսկ Յունիսի և Օ-
գոստոսի մէջ կը հնձնէ: Վաղըին շրջակայքը
ամայի է և բուսականութենէ զուրկ. եկեղե-
ցին և մատուռներն կործանած են, և աւա-
րակներու կոյտերուն մէջէն վեր կը բարձրա-
նան: Գլխաւոր շէնքն՝ Հարաւ-արեւմուտքի
կողմէ է, որուն գէպ ի Հարաւ կցուած է
մատուռը՝ որուն նման ընդարձակագոյն մա-
տուռ մ'ալ կայ գէպ հիւսիս, որուն պատե-
րուն աւերակները միայն կան հիմա. կայ մի
և նոյն կարգի երրորդ շէնք մ'ալ, բայց շատ
հեռու է: Աւելցելուն ի Հարկէ կը զարմանայ
եկեղեցւոյն ուրաքաձին պարզութեան վրայ.
ամենեւին աւելորդ բան մը չկայ: Խորը

(niche) շինուելուն նպատակ եղած է լու-
սաւորել արեւելեան պատը, վասն զի եկե-
ղեցւոյն ներքին ծրագիրը կը պահանջէ որ
այս կողմը ըլլան խորան մը և երկու կող-
մակի մատուռներ: Եւ այս կողման երկու
խորշերուն իւրաքանչիւրին խորութիւնն է
երեք ոտք և ութ մատնաչափ. իսկ հիւսի-
սային և Հարաւային կողմերը գտնուող նման
խորշերն՝ հաւանօքէն աւելցուած են միա-
կերպութեան կամ համաչափութեան հա-
մար:

Պատերուն ընդարձակութեան միակերպու-
թիւնը կը կոտրեն վայելուչ կեղծ կամար-
ներ, և արեւմտակողմը պատուհան մը կայ
գեղեցիկ քանդակուած եղբրով: Այս շէն-
քը շինողներուն անունները գրուած են
եկեղեցւոյն պատերուն վրայ գրուած երկայն
արձանագրութիւններուն մէջ: Այս արձա-
նագրութիւններէն յայտնի. կը տեսնուի՝ որ
գանտը կանգնէր է Մեծ իշխանն Վահրամ,
որ Անիի բնակիչներուն զիմակալութեան զիւ-
ցազն և գլուխ կեցած է, երբոր Քիւզան-
դիոնի կայսրն իրենց քաղաքին տիրելու ե-
կեր էր: Շէնքս սկսած է 988ին (Քրիստոսի
թուական), և կ'երեւի թէ 1029ին՝ աւար-
տեր է: Միւս կողմանէ ալ, արեւելեան պա-
տին մէջ ազուցուած յիշատակագիր տախ-
տակ մը կայ, որուն վրայ է լաւ պահուած
արձանագիր մը, զոր օրինակեցի, Հայոց
470 թուականին = 1021 թուական Փրկչին:
Կը համարիմ թէ այս թուականին սկսեր
են գործածել շէնքը: Հիւսիսակողման պա-
տին վրայ եղած արձանագրութեան մը հա-
մամտ, Վահրամի սերունդները, 1225ին
ընդարձակ կերպով նորոգեր են զայն: Իշ-
խանիս կինն, և թերեւ իրեն ալ նշխարներն,
թաղուած են Մարմաշէնի մէջ:

Եկեղեցւոյն ներքին կողմին, կոնք (nave)
մը և երկու նեղ թեւեր, երկայնութիւնն է
վաթսանումէկ ոտք, մինչև սեղանին գլուխը
չափելով, իսկ լայնութիւնն՝ երեսուն և չորս
ոտք: Սեղանին ամպշտանին գրեթէ չորս

1. Հմտ. Brosset, Voyage archéologique, 3me
rapport, p. 86. և Ruines d'Ani, p. 64.

ոտք բարձրութիւն ունի, և ամպհողանքին ճակատը դարդարուած է բազմաթիւ նկարէն քանդակով մը: Ուրիշ մասերուն մէջ որմնաշինութիւնը անպաճաճ է, և պատերը մերկ ձգուած են: Վանքիս անունը աղաւաղուած է Մարմարաշէն բառէն. Թէպէտ և շէնքին համար գործածուած նիւթն՝ վարդագոյն հրաբղիւային քար է, և եկեղեցւոյն շուրջը ամենեւին մարմար չտեսայ: Եկեղեցւոյն ճակատին ամբողջ լաշնութիւնը բռնած է գաւիթ մը, որ գրեթէ 37 ոտք երկայն ըլլալու է, և այս տեղ աչքի զարնող էին չորս ութանկէնի սիւներ, որոնց միայն մնացորդները կան դեռ եւս: Ասոնց ստորոտին շրջապատը եօթն ոտք է և 10 մատնաչափ: Չեմ կրնար ըսել թէ եկեղեցւոյս վրայ կը զարմանամ: Գուցէ իրեն ներկայ կերպարանքն՝ երեքստասներորդ դարուն մէջ եղած նորոգութեան արդիւնք է:

H. F. B. LYNCH

Քրդ. Հ. Բ. ՍԱՐԵԱՆ

Ա. ՊՈՏԻՓՈՏ

Ն Ե Ր Ո Ն

ՈՂԲԵՐԳՈՒԹԻՒՆ ՀԻՆԳ ԱՐԱՐՈՒԱՆՆԵՐՈՎ

(Շար. տես 1901 յէջ 417)

ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՐԱՐՈՒԱՆ

ՄԵՀԷԱՆ ՄԻՄՈՆ ՄՈԳԻ

Մեհեամ մըմ է ստորեկրեայ. Եթէ ըստ երկայնութեամ մայրի՝ երկու մասի բաժնուած կ'երեւի: Ընդարձակ վարագոյր մը, պարզուած երկու կամարակալ սիւներու միջեւ՝ որոնք յեցած են խոտորմակի կամարի մը ուսերուն, կը բաժնէ սրբալամը՝ որ վիրապանուած է քուրմերուն և իրենց խորհրդակատարութեամբ՝ արթնարամէմ ուր կ'արթնն Ռաւատացեալները:

ՄՐԱՐԱՆԸ

Մէջ տեղը սրբարամնիմ (որ մայրոյիմ աշ կողմը կ'ըլլայ), ասիական զարդերով ծածկուած ըմ-

դարձակ սամգուխի մը ծայրը՝ կը գտնուի խռամբ, դէպ ի արդիւնքս զարծած. պարփութեամբ խորամարտ մըմ է, որուն վրայ կ'եւլըցուի ուրիշ չորս աստիճաններով: Խորամարտ վրայ, պղծեւ եռտասնի մը և արծաթեայ Խորհրդաւոր կողովի մը միջեւ, կը վաւի իտալիկ սեղանը:

Մամուրիսիմ կողերը զարդարուած են բազմամագուղի փորսկրեայ արծաթներով, որոնց միջեւ կայ Եւաղիմի Եկատէ մը՝ որ իր վեց ձեւերով՝ վեց կառուած ջահեր կը բռնէ և իւր մարտի կուռք մը շարժում յղուածներով: Մասնակ փորքիկ դուռ մը՝ ծակուած սեղանիմ զամգուսածիմ վրայ՝ կը հարողդէ քոյր պս շիւնուածքիմ մերթիմնիմ հետ:

Բաժնամարար կամարիմ ուսիմ և ըստ երկայնութեամ տարածուած պատեմ ձեւացած ամկնիմ մէջ կը շողշողայ մետաղեայ մարդալսի հայելի մը: Հայելիիմ քով կախուած է պղծեւ վահան մը և երկաթակու լախտ մը:

Մթաղոյմ մարմարներ կը պատեն սրբարամնիմ որսերը: Հու ու հոմ՝ մարմարներուն վրայ, կը շողշողան ոսկեղէմ թիթեղներ՝ ուր կը կարդացուի, դրոշմուած յոնական տառերով, Սիւնի Մոգի տարողեղիմները: Ի՞նչ ծագաւ տօ՞ Թեօ՞ մեչաղ. Աօցօ՞ տօ՞ Թեօ՞: Ըստ երկայն տարածուած պատիմ վրայ կամ ուրիշ մետաղեայ թիթեղներ, իրարու կցուած և խրաքանդիւրը ամուս մը ունեցալով վրամ, կը մկարագրեն Եւանջելիս՝ ճանդարանութիւնը. ոսկեզօծ կրկն շրջապատ մը կը բարձրամայ գետնէմ և ծառաձեւ պարուրեցիւ կը կապէ զամոնք քոյր, տարածուելով լուսացնցող փրկարարամներով մարմարներուն մեծ մասնակիմ վրայ: Մի և մոյմ պատիմ վրայ կայ ցած դուռ մը որ կը բացուի սյրիմ վրայ, որ է մեհեամնիմ ամենէմ աւելի գաղտնի մասը: Այս դրամ և բարձրաքանդակ հայելիիմ միջեւ, կայ սեւակուցէ (basalte) փրկարիմ գլուխ մը՝ փնտելուած կողորդով: Շինուածքիմ եւ տեղը՝ որուն վրայ կեցած է խրամը, զետեղուած է սեղան մը, որուն վրայ դրուած են պարտամնիմ տարակալները: Կոյնակներ, կոնքեր, ամթառամ ծաղիկէ (heliochryson) պըսակներ, բաժակներ, զարդածայր ցուպեր հա-

1. Մեհ զրուքիւն Աստուծոյ. Բան Աստուծոյ:

2. Այսինքն՝ Յաշտեաններուն: Գնտախիւան աղանդաւորները ալեւալ Յաւտեաններ կը ղեկէն, և ըստ իրենց՝ Գրեհտա ալ Յաշտեանն մըն էր. — Մանիէ է արդէն պատմութիւնէ, որ Սիւնի Մոգ, Դոսիքեան, և Երէշներ, առաջնական ժամանակներու գլխաւոր Գնտախիւաններն էին: